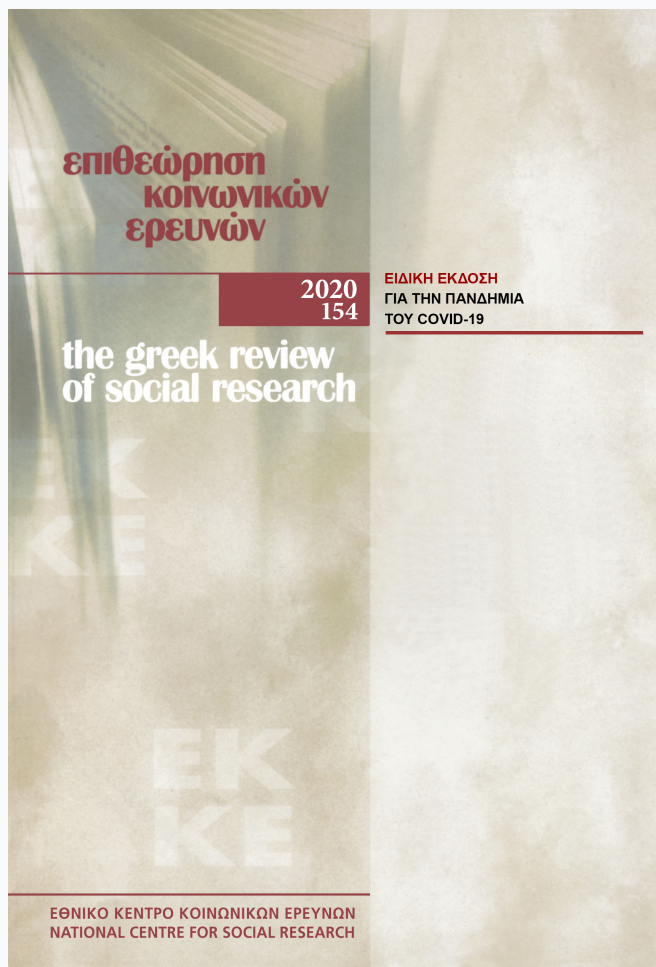

The Greek Review of Social Research

Vol 154 (2020)

154: Dedicated issue on Covid-19 pandemic

Social self, family, and social attitudes during the period of the Covid-19 pandemic constraints in 2020

Sotiris Chtouris, Anastasia Zissi

doi: [10.12681/grsr.23228](https://doi.org/10.12681/grsr.23228)

Copyright © 2020, Sotiris Chtouris, Anastasia Zissi

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Chtouris, S., & Zissi, A. (2020). Social self, family, and social attitudes during the period of the Covid-19 pandemic constraints in 2020. *The Greek Review of Social Research*, 154, 41–64. <https://doi.org/10.12681/grsr.23228>

Σωτήρης Χτούρης*, Αναστασία Ζήση** (1,2)

Ο κοινωνικός μας εαυτός, η οικογένεια και οι κοινωνικές στάσεις την περίοδο των
περιορισμών της πανδημίας του Covid - 19 το 2020

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η σημερινή υγειονομική κρίση από την πανδημία του Covid-19 είναι η αρχή αλλά και το αποτέλεσμα μιας παράλληλης κοινωνικής και οικονομικής κρίσης. Σε αυτό το δυναμικό πεδίο, η αντιμετώπιση της κρίσης προϋποθέτει κοινωνικούς θεσμούς και κοινωνικά υποκείμενα ανθεκτικά αλλά και ικανά να αντιμετωπίσουν με δημιουργική αλληλεγγύη τις αρνητικές επιδράσεις της πανδημίας και, ειδικότερα, την εκτεταμένη κοινωνική ατροφία (*social atrophy*) και την κοινωνική ενδόρρηξη (*social implosion*). Η μελέτη του κοινωνικού εαυτού και οι μέθοδοι ανάταξης του από το κοινωνικό τραύμα, που προκύπτει στις συνθήκες της σημερινής πανδημίας του Covid-19, προϋποθέτει την κατανόηση της λειτουργίας του, όχι μόνο στις σημερινές συνθήκες της κρίσης αλλά και σε αυτές της προτέρας κατάστασης στην οποία ο σύγχρονος κοινωνικός εαυτός χαρακτηρίζεται από μία έκρηξη της πυκνότητας και ισχυρής έντασης δικτύων της επικοινωνίας, της οικονομικής ανταλλαγής και της κοινωνικής καθημερινότητας. Το παρόν κείμενο έχει ως στόχο να προσφέρει ένα σχέδιο επαναλαμβανόμενης ταχείας έρευνας για τις καταστάσεις αναστοχασμού, ανάταξης και ανθεκτικότητας του κοινωνικού μας εαυτού σε συνθήκες ισχυρής κοινωνικής απόστασης, αυτοπεριορισμού και αποσύνδεσης από την οικονομία. Το κείμενο ολοκληρώνεται με σκέψεις

---

*Καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου, e-mail: htouris@aegean.gr

** Καθηγήτρια στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου, e-mail: a.zissi@soc.aegean.gr

¹ Ο Σωτήρης Χτούρης σχεδίασε την έρευνα, το ερωτηματολόγιο και συνέγραψε την παρουσίαση και την ανάλυση στο παρόν κείμενο.

² Η Αναστασία Ζήση επιμελήθηκε το ερωτηματολόγιο, την ανάλυση και την επιστημονική επιμέλεια σε θέματα ψυχολογίας της κοινότητας στο παρόν κείμενο.

για την ανάγκη σχεδιασμού ενός πρωτόκολλου εφαρμογής και έρευνας δράσης της κλινικής κοινωνιολογίας με θέμα τη διασφάλιση της αντοχής των ατόμων και των κοινωνιών που έχουν υποστεί τις αρνητικές συνέπειες της κοινωνικής ενδόρρηξης λόγω της πανδημίας και κάποιες προτάσεις για μια ατομική και συλλογική στρατηγική.

Λέξεις κλειδιά: πανδημία, Covid-19, κοινωνικός εαυτός, κοινωνική ενδόρρηξη, οικογένεια, κοινωνική ατροφία

Sotiris Chtouris, Anastasia Zissi

Social self, family, and social attitudes during the period of the Covid-19 pandemic
constraints in 2020

ABSTRACT

The current pandemic Covid-19 health crisis is both the beginning and the result of a parallel social and economic crisis. In this dynamic field, social management requires resilient social institutions and a social self coping with the main negative effects of the pandemic namely social atrophy and social implosion in a creative and innovative way. Studying the social self and its recovery methods from social trauma resulting from the current Covid-19 pandemic requires understanding crucial social self dimensions and functions not only in the present crisis of social implosion but also in the precursor state in which the modern social self is characterized by an explosion of dense with strong intensity of networks of communication, economic exchange and every day social life.

The purpose of this text is to provide a research plan and research data for a method of reflection and resilience of our social self in the current conditions of strong social distance, self-restraint and disconnection from the economy. This article concludes with suggestions for a Clinical Sociology Implementation of a protocol ensuring the resilience of individuals and communities that have suffered under the Covid-19 pandemic and some suggestions for an individual and collective strategy.

Keywords: *pandemic, covid-19, social - self, social implosion, family, social atrophy*

1. ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΗΤΙΚΑ ΠΡΟ-ΑΠΑΙΤΟΥΜΕΝΑ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΤΩΝ ΕΜΠΕΙΡΙΚΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ³

1.1. Κατάσταση της κοινωνικής ενδόρρηξης κατά την κρίση της πανδημίας Covid 19

Η κοινωνική ενδόρρηξη (social implosion) επέρχεται όταν οι δεσμοί και οι κοινωνικές λειτουργίες του ατόμου αποστρέφονται από τον κοινωνικό περίγυρο και την οικονομική ανταλλαγή και περιορίζονται στο εσωτερικό του νοικοκυριού, όποιο και να είναι το μέγεθος του. Παράλληλα, το κοινωνικό υποκείμενο αναστρέφει από τα ζωντανά του βιώματα στον κοινωνικό κόσμο και αυτοπεριορίζεται με τη θέληση του ή όχι στις περιορισμένες διαδράσεις του νοικοκυριού του, στην κοινωνική μνήμη, στη φαντασία, στον ενδοσκοπικό συναισθηματικό κόσμο, στα ΜΜΕ ή στον εικονικό κόσμο και την επικοινωνία της κοινωνίας της πληροφορίας. Στη σημερινή κρίση της πανδημίας, το σύνολο του πληθυσμού περιέρχεται απότομα και χωρίς τη θέληση του σε μία τέτοια κατάσταση ενδόρρηξης, που επιβάλλεται από την ανάγκη του περιορισμού της πανδημίας του Covid-19. Όμως, μία τέτοια κατάσταση στη σύγχρονη κοινωνική κανονικότητα είναι ξαφνική και εξαιρετικά ασυνήθιστη για το σύνολο του πληθυσμού και αυτό γιατί παραδοσιακά εμφανίζεται μόνο στα τμήματα της κοινωνίας που ταυτίζονται με ακραίες καταστάσεις, οι οποίες συνήθως αφορούν ανομικές ή φανατικές θρησκευτικές ομάδες, άτομα σε ακραία φτώχεια και κοινωνικό αποκλεισμό, παραβατικές ομάδες, άτομα που κάνουν χρήση ουσιών ή έχουν εμπειρίες ψυχικής ασθένειας, όπως και σε εξαιρετικές περιπτώσεις που αφορούν ιδιοσυγκρασιακά άτομα τα οποία αναζητούν ιδιαίτερες πνευματικές, καλλιτεχνικές και θρησκευτικές εμπειρίες. Το φαινόμενο της ενδόρρηξης έχει συζητηθεί στο παρελθόν στις κοινωνικές επιστήμες, με αναφορά σε διάφορα κοινωνικά και ιστορικά γεγονότα, με πιο πρόσφατα παραδείγματα τη συζήτηση του από τον γνωστό φιλόσοφο και κοινωνιολόγο Jean Baudrillard, ο οποίος περιγράφει την ενδόρρηξη του κοινωνικού κόσμου εντός του πεδίου των μέσων επικοινωνίας και ενημέρωσης³ με άλλα λόγια, από τη δημιουργία ενός εικονικού ομοιώματος του κοινωνικού, που προέρχεται από την εκτεταμένη κατευθυνόμενη αναπαράσταση των ΜΜΕ (Baudrillard, 1985). Αυτή η εξέλιξη εντείνεται και επιτελείται, επίσης, κατά η διάρκεια της Covid-19 κρίσης μέσω της «μαζικής ανάθεσης της επιλογής εξουσίας, ευθύνης και αντιπροσώπευσης σε όργανα είτε πνευματικής, τεχνικής ή επιχειρησιακής εξουσίας, η οποία έχει το καθήκον να φροντίζει όλους» (ό.π., σελ. 585). Επίσης, επιτελείται η απόλυτη απομείωση της καθημερινότητας της πολιτικής μέσα από την

³ Η έρευνα δεν έλαβε καμία οικονομική ή τεχνική υποστήριξη και δεν συνδέεται με κανένα οικονομικό συμφέρον, δημόσιο θεσμό ή οργανωμένη πολιτική ομάδα ή κόμμα. Στηρίχτηκε αποκλειστικά στην εργασία και τις επιστημονικές και τεχνικές ικανότητες των ερευνητών. Στην προώθηση των ερωτηματολογίων στην ευρύτερη κοινότητα, αλλά και στην στήριξη της ποιοτικής διάστασης της έρευνας που ακολουθεί μετά την 22-4-2020, συνεργάζεται η ερευνητική ΚοινΣεπ, 'ΔΗΜΟΥ - ΕΡΓΙΑ'. Την ένταξη των ερωτηματολογίων στην πλατφόρμα Surveybot την ανέλαβε το Εργαστήριο Ευφώνων Συστημάτων του Τμήματος Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

απόρριψη κάθε ατομικής ή συλλογικής επιλογής μέσω της χρήσης της στατιστικής και των αριθμών που εναλλάσσονται στις οθόνες των μέσων και τα δίκτυα. Ο κοινωνικός εαυτός και όλες οι διαστάσεις του (Brown, 1998), όπως ιδιαίτερα τις περιγράφει ο G. Mead (1913), καταρρέουν εσωτερικά χωρίς άλλες δυνατότητες ενδοσκόπησης και άλλης δυναμικής αυτό-αναφοράς. Η συρρίκνωση του εαυτού αποτελεί πλέον το πεδίο ζωής που επιλέγει ένα ανεσταλαμένο και καθοδηγούμενο υποκείμενο, που είναι αποκομμένο από όλες τις ζωντανές διαδράσεις, τους κοινωνικούς δεσμούς και το αξιακό τους απόθεμα στην εργασία και στην κοινότητα.

Η περιγραφή της κοινωνικής ενδόρρηξης και η ταύτιση της –όπως αυτή παρουσιάστηκε στην προηγούμενη παράγραφο, κυρίως ως ατομικό ή κοινωνικό άγχος– δεν βοηθάει παρά μόνο λίγο στην αναζήτηση των διατηρήσιμων τρόπων βοήθειας και ανάταξης προς το άτομο και την κοινότητα. Αυτές οι δύο κοινωνικές οντότητες –άτομο και κοινότητα– που βρίσκονται για μεγάλο διάστημα σε συνθήκες ακραίας κοινωνικής και πολιτικής «ατροφίας» (Eitzen, 2004), αν δεν τους παρασχεθούν δομική στήριξη και δίκτυα ανταλλαγής και επικοινωνίας, θα περιέλθουν γρήγορα σε πλήρη αδυναμία ανασύνταξης των κοινωνικών τους λειτουργιών και θα οδηγηθούν σε εσωτερική συστροφή και σύγκρουση. Αυτό ισχύει ακόμα και γι' αυτούς για τους οποίους είναι δυνατή η προσωρινή επιστροφή και οχύρωση έκτακτης ανάγκης σε υπάρχοντες στενούς δεσμούς ή παραδοσιακούς δεσμούς (παραδοσιακή κοινότητα, δίκτυα συγγένειας, κ.ά.) που, όμως, από καιρό έχουν χάσει την κατάλληλη αναπαραγωγική και οικονομική τους λειτουργικότητα – εφόσον αυτή η επιστροφή δεν συνδυαστεί με μια οργανωμένη ανάταξη και ανασυγκρότηση του κοινωνικού εαυτού. Ανάλογα φαινόμενα της κοινωνικής ενδόρρηξης και κοινωνικής ατροφίας μιας ολόκληρης γενιάς έχουν μελετηθεί κατά την κρίση χρέους στην Ελλάδα και άλλες ευρωπαϊκές χώρες ως καταστάσεις απομείωσης του συνολικού αξιακού αποθέματος του ατόμου και της κοινότητας (Chtouris and Miller, 2014· Χτούρης, 2017). Το κεντρικό στοιχείο, βασική ιδέα και κεντρική υπόθεση της παρούσας κοινωνικής έρευνας είναι ότι η κοινωνική ενδόρρηξη και η κοινωνική ατροφία είναι το αποτέλεσμα της αποδόμησης του κοινωνικού εαυτού στα πλαίσια της διάβρωσης και της κακής σύνθεσης των διάφορων μορφών κεφαλαίου (Bourdieu, 1986, σελ. 241-258) και, ειδικότερα, του συνολικού και του ατομικού αξιακού αποθέματος της κοινωνίας, λόγω των περιορισμών κίνησης και επικοινωνίας, αλλά και της ρήξης και της ατροφίας των υλικών και άυλων ροών στην κοινωνία και την οικονομία. Το αξιακό απόθεμα, υπό τη μορφή μιας ισόρροπης σύνθεσης α) του οικονομικού κεφαλαίου, β) του κοινωνικού κεφαλαίου, γ) του πολιτιστικού κεφαλαίου, δ) του ανθρώπινου κεφαλαίου, και ε) του φυσικού περιβαλλοντικού κεφαλαίου σε συνθήκες κρίσης ή υγειονομικών περιορισμών, τείνει να περιοριστεί και, σε ορισμένες περιπτώσεις να εκμηδενιστεί, με μεγάλες αρνητικές συνέπειες σε όλες τις κλίμακες της κοινωνικής οργάνωσης σε τοπικό, εθνικό και διεθνές πλαίσιο. Ένας σημαντικός παράγοντας για αντιστροφή αυτής της κατάστασης είναι η ενεργοποίηση του δημιουργικού κοινωνικού εαυτού, και η ολοκλήρωση σε ατομικό και κοινοτικό επίπεδο των πέντε

διαφορετικών μορφών κεφαλαίου μέσα από την καινοτόμο κοινωνική και οικονομική ενεργοποίηση. Αυτό, σε συνθήκες συνεχιζόμενης κοινωνικής ατροφίας και μεγάλης κοινωνικής απόστασης και περιορισμού, όπως συμβαίνει στην παρούσα κρίση του Covid-19, απαιτεί ιδιαίτερες καινοτόμες μορφές ενεργοποίησης του ατόμου, της οικογένειας και κάθε μορφής δημιουργικής αλληλεγγύης στην κοινότητα και την κοινωνία (Chtouris and Miller, 2017).

1.2. Μια πρώτη εμπειρική διαδικτυακή έρευνα της ομάδας του Πανεπιστημίου Αιγαίου

Στο πλαίσιο των υποθέσεων και των ερωτημάτων που τέθηκαν μέχρι τώρα, αναλάβαμε τον ερευνητικό σχεδιασμό, ως μια μικρή ομάδα ερευνητών, με στόχο να ολοκληρώσουμε μια ταχεία διαδικτυακή κοινωνική έρευνα με θέμα: «*Ο κοινωνικός εαυτός και η εμπειρία των περιοριστικών μέτρων σε δείγμα του γενικού πληθυσμού*», με τη χρήση της πλατφόρμας SurveyBot.⁴ Οι ερωτήσεις και οι μεταβλητές που διατυπώθηκαν είχαν ως στόχευση να διερευνήσουν τις αντιδράσεις τμήματος του γενικού πληθυσμού στις συνθήκες του ακραίου κοινωνικού και πολιτισμικού περιορισμού κατά τον μήνα Απρίλιο του 2020, λόγω της πανδημίας του Covid-19. Τα ερωτηματολόγια ήταν ανώνυμα και το αρχικό δείγμα ανερχόταν στα 417. Από αυτό ήταν έγκυρα τα 374 ερωτηματολόγια, ως προς την πλήρη και αρμόζουσα συμπλήρωση τους (N=374). Το δείγμα διαμορφώθηκε μέσα από μια ανοιχτή πρόσκληση, η οποία προωθήθηκε από μαζικά ηλεκτρονικά μηνύματα που στάλθηκαν στις συνολικές λίστες αποδεκτών ενός αριθμού των ελληνικών δημόσιων Πανεπιστημίων, αλλά και αναρτήσεις σε πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης. Οι διακοπές του Πάσχα, αλλά και τα γενικότερα μέτρα περιορισμού, όπως αυτά εφαρμόστηκαν σε γραμματείες, εμπόδισαν ένα υψηλό ποσοστό απόκρισης. Τα δεδομένα της έρευνας συλλέχθηκαν μεταξύ της 6-4-2020 και 22-4-2020.

Στο δείγμα της έρευνας, υπάρχει μεγάλη εκπροσώπηση των γυναικών (65%) σε σχέση με τους άνδρες (34%) και των ατόμων σε αστική κατοίκηση (62%) με σχετικά ανώτερο επίπεδο εκπαίδευσης. Επίσης, εκπροσωπείται εντονότερα η ηλικιακή ομάδα 21-30 ετών (34%), ενώ οι υπόλοιπες έχουν μικρότερη ερευνητική συμμετοχή: <20 ετών (16%), 31-40 ετών (14%), 41-50 (18%), 51-60 (13%). Τα άτομα με ηλικία άνω των 60 συμμετέχουν μόλις στο 1%, κάτι που οφείλεται στον τρόπο διαμόρφωσης του δείγματος. Τα συμπεράσματα της έρευνας για το λόγο αυτόν πρέπει να ερμηνευθούν με επιφυλάξεις, χωρίς, όμως, να χάνουν την σημασία τους ως σχετικών δεικτών των γενικότερων τάσεων της ελληνικής κοινωνίας εντός της συγκυρίας που διανύουμε. Η ανάλυση των δεδομένων βασίστηκε στη μεθοδολογία του εμπειρικού διαλεκτικού ρεαλισμού και στη διάκριση που προτείνει ανάμεσα στα εμπειρικά δεδομένα, τα κοινωνικά

---

⁴ Ο Επίκουρος καθηγητής Κώστας Κώτης, e-mail: kotis@aegean.gr, και ο καθηγητής, Γιώργος Τσεκούρας, e-mail: gtsek@ct.aegean.gr, σε συνεργασία με τον υποψήφιο διδάκτορα Σάββα Βαρυτιμιάδη, χειριστήκαν τη διαδικτυακή πλατφόρμα Surveybot για τη διάχυση των ερωτηματολογίων.

γεγονότα και τα κοινωνικά φαινόμενα (Χτούρης, 2017· Chtouris, 2019),⁵ ενώ χρησιμοποιούνται σχετικά απλές τεχνικές, κυρίως της διασταύρωσης των μεταβλητών, για τη στατιστική, περιγραφική επεξεργασία τους. Στο παρόν κείμενο παρουσιάζονται ευρήματα μιας προκαταρκτικής ανάλυσης των δεδομένων που έχουν άμεσα σχέση με το θέμα αυτής της παρουσίασης.

2. ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ ΚΥΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΜΕ ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΕΑΥΤΟ, ΣΕ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΧΩΡΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΥ

2.1. Οι αντιληπτοί κίνδυνοι στην περίοδο της πανδημίας Covid-19

Στο ερώτημα σχετικά με το «ποιοι είναι οι δύο πιο σημαντικοί κίνδυνοι που αντιμετωπίζει το άτομο και οι σημαντικοί κοινωνικοί του δεσμοί», το οποίο κάλυπτε τις ακόλουθες επιλογές: απώλεια των κοινωνικών σχέσεων, φτώχεια και ανεργία, απώλεια κοντινών μου ανθρώπων, μόλυνση από τον ιό, απώλεια ικανοτήτων (Πίνακας 1), στην πρώτη επιλογή βρέθηκε η «φτώχεια και η ανεργία» από το 56,4% του δείγματος και ως δεύτερος σημαντικότερος κίνδυνος, με αρκετά μεγάλη διαφορά, ο ιός Covid-19, ως ατομικός κίνδυνος υγείας. Στη δεύτερη επιλογή, ως σημαντικότερος κίνδυνος αναγνωρίζεται σε ποσοστό 52,9% η «απώλεια των κοντινών μου ανθρώπων», και ως δεύτερος σημαντικότερος κίνδυνος σε ποσοστό 20,6% «η φτώχεια και η ανεργία», ενώ δεν γίνεται καμία αναφορά στον «ιό Covid-19». Από τον συγκεκριμένο Πίνακα, συνάγεται το συμπέρασμα ότι οι ερωτώμενες/-οι δεν θέτουν σε καμία από τις δύο επιλογές τους τον κίνδυνο από τον ιό Covid-19 ως τον σημαντικότερο κίνδυνο, κάτι που αποτελεί σημαντική διαφοροποίηση από την εικόνα που έχει επικρατήσει από τα ΜΜΕ αλλά και τα επίσημα μέτρα της πολιτείας. Εντυπωσιακά χαμηλά είναι τα ποσοστά και για τις δύο επιλογές που αφορούν την «απώλεια σημαντικών ατομικών ικανοτήτων» (επαγγελματικές, αθλητικές, κοινωνικές), και συγκεκριμένα 0,3%, ως πρώτη επιλογή, ενώ 7,8%, ως δεύτερη επιλογή, αντίστοιχα). Μια διαπίστωση, η οποία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως μια στάση «ματαιότητας» απέναντι στον επερχόμενο κίνδυνο φτώχειας και ανεργίας, τον οποίο οι ερωτώμενες/-οι τον βλέπουν ως την σημαντικότερη απειλή.

---

⁵ Η μεθοδολογία έχει σημαντικές αναφορές στον κριτικό ρεαλισμό του Bhaskar (1975). Βλέπε, επίσης, Lawson (1997).

Πίνακας 1: Οι αντιληπτοί κίνδυνοι και απειλές κατά προτεραιότητα

Οι σημαντικότεροι κίνδυνοι που βλέπετε στην περίοδο της πανδημίας (N=347)	1 ^η επιλογή	2 ^η επιλογή
1> απώλεια των κοινωνικών σχέσεων	11,8%	3,2%
2> φτώχεια και η ανεργία	56,4%	20,6%
3> απώλεια κοντινών μου ανθρώπων	4,8%	52,9
4> ο ιός Covid 19 για την ατομική υγεία	26,7%	0%
5> απώλεια σημαντικών ατομικών τους ικανοτήτων (επαγγελματικές, αθλητικές, κοινωνικές)	0,3%	7,8%
Δεν ξέρω, Δεν απαντώ	-	15,5%

Πηγή: Πανεπιστήμιο Αιγαίου ©2020, Εργαστήριο Κοινωνικής και Πολιτισμικής Ψηφιακής Τεκμηρίωσης, Τμήμα Κοινωνιολογίας.

2.2. Η ζωή και η επικοινωνία στο σπίτι

Η ζωή και η επικοινωνία εντός του νοικοκυριού και του χώρου ζωής εμφανίζεται να είναι κατά την περίοδο των περιορισμών *πολύ δύσκολη* για το 8% του συνολικού δείγματος (N=347) και *δύσκολη* για το 13%. Με άλλα λόγια, συνολικά ποσοστό 21% του ερωτώμενων εμφανίζουν αρνητικές αποτιμήσεις εσωτερικής επικοινωνίας, ενώ *ικανοποιητική* δήλωσε το 21%, *καλή* το 19% και *πολύ καλή* το 36%. Αυτά τα ποσοστά, θα έπρεπε να συνεκτιμηθούν ιδιαίτερα για τις αρνητικές περιπτώσεις επικοινωνίας στο σπίτι που ξεπερνούν συνολικά το 21% των ερωτώμενων, καθώς αυτές προέρχονται από άτομα που ανήκουν σε πιο προστατευμένες ομάδες και μικρότερης ηλικίας, ενώ δηλώνουν ότι σε ποσοστό 83% ότι διαθέτουν “δικό τους δωμάτιο” εντός του νοικοκυριού, μια συνθήκη που συνήθως βελτιώνει την ποιότητα ζωής, ιδιαίτερα σε συνθήκες περιορισμού των εξόδων και της ελεύθερης κίνησης των πολιτών. Εντός της μεταβλητής αυτής (επικοινωνία στο σπίτι) δεν εμφανίζεται σημαντική διαφοροποίηση ανάμεσα στους άνδρες και τις γυναίκες στις αρνητικές τις δηλώσεις. Ωστόσο, όπου δηλώνεται “πολύ καλή επικοινωνία”, τα ποσοστά των ανδρών είναι σχεδόν διπλάσια από αυτά των γυναικών. Σε αυτήν την περίπτωση, είναι δυνατό, βέβαια, οι ερωτώμενες/-οι να αναφέρονται είτε σε μια αντικειμενική, υλική διαφοροποίηση, είτε σε διαφορετικές εκτιμήσεις για παρόμοιες καταστάσεις.

Από όλους τους συμμετέχοντες στην έρευνα, το 49% δηλώνουν ότι εργάζονται, και το 66% ότι κάνει κάτι ενδιαφέρον στο σπίτι. Αυτό το δεύτερο υποσύνολο των ερωτώμενων εμφανίζει μια σειρά επιλογών γι’ αυτές τις ενδιαφέρουσες δραστηριότητες που ανάμεσα τους είναι η καλλιεργημένη μαγειρική (home chef) σε ποσοστό 46% και η τέχνη σε ποσοστό 20% του συνόλου, ενώ η εργασία έχει ενδιαφέρον μόνο για το 32%. Το 60% των ερωτώμενων ασχολείται με την επιστήμη και γενικότερα της σπουδές, ενώ τα διάβασμα αποτελεί το σημαντικότερο

ενδιαφέρον για το 67% δείγματος. Τα ενδιαφέροντα των ερωτώμενων που στρέφονται στα άλλα μέλη του νοικοκυριού, περιεχόμενο της διάδρασης αλλά και οι υποστηρικτικοί μηχανισμοί της είναι ένα εξαιρετικά σημαντικό θέμα, για το οποίο, όμως, η έρευνα μας δεν έχει ακόμα κάποια δεδομένα.

2.3. Το διαδίκτυο ως διέξοδος και ως εγκλωβισμός σε επίσημες διαδικασίες

Το διαδίκτυο και η έμφαση που του έχει δοθεί την περίοδο του κοινωνικού και φυσικού περιορισμού της πανδημίας Covid-19, εμφανίζεται για τις/τους ερωτώμενες/-ους να έχει σε ένα μεγάλο ποσοστό ένα ουσιαστικό περιεχόμενο. Για το 28,3 % του δείγματος το διαδίκτυο προσφέρει μια ουσιαστική επικοινωνία, για το 60,4% αποτελεί ταυτόχρονα μια ουσιαστική και τυπική διαδικασία, ενώ για το 11% αποτελεί μια καθαρά μόνο τυπική επικοινωνία. Τα άτομα που δηλώνουν ότι κάνουν κάτι ενδιαφέρον στο σπίτι τους έχουν, ταυτόχρονα, και ουσιαστική επικοινωνία μέσω του διαδικτύου αποτελούν το 24,3 % του συνολικού δείγματος. Ενώ τα άτομα της ίδιας κατηγορίας που δηλώνουν μία ενδιαφέρουσα δραστηριότητα στο σπίτι και βλέπουν το διαδίκτυο μόνο ως τυπική διαδικασία επικοινωνίας αποτελούν το 7,8 του δείγματος. Τα ποσοστά αυτά επιδέχονται μια διπλή ερμηνεία, ιδιαίτερα για τις κοινωνικές και θεσμικές λειτουργίες στο διαδίκτυο που τείνουν να υποκαταστήσουν πλήρως την διά ζώσης δραστηριότητα, όπως είναι η εκπαίδευση, οι ιατρικές υπηρεσίες, η συμβουλευτική και η συνεργασία με κρατικούς θεσμούς κ.λπ.

Όπως φάνηκε, ιδιαίτερα για την πανεπιστημιακή εκπαίδευση, η οποία αφορά μεγάλο μέρος του δείγματός μας, η λειτουργία της μέσω του διαδικτύου είναι πολύ περιορισμένη επικοινωνιακά, αποσπασματική και συχνά ασυνεχής. Από την άλλη μεριά, έχει αυξήσει την αριθμητικά καταγεγραμμένη συμμετοχή στα πανεπιστημιακά μαθήματα, χωρίς, όμως, αυτή απαραίτητα να αντανακλάται στην ουσιαστική συμμετοχή των φοιτητριών και φοιτητών σε αυτά. Το διαδίκτυο, σε αυτή την περίπτωση, είναι δυνατό να αποτελέσει όχι μόνο άμεσα αλλά και μακροπρόθεσμα εφελτήριο για την τυποποίηση πολλών δημόσιων λειτουργιών αλλά και την αποξένωσή τους από τους πολίτες. Η αποσπασματική απάντηση ή η μη απάντηση στο τηλέφωνο ή στο email και η παραπομπή στην ενημέρωση από αυτόματες μηχανές ή ιστοσελίδες αποτελεί πλέον μια συνήθη και «νόμιμη» μορφή αποστασιοποίησης των δημόσιων λειτουργιών από τους πολίτες, εφόσον αυτές δεν υποστηρίζονται ταυτόχρονα από διά ζώσης υπηρεσίες, ιδιαίτερα για τα άτομα που έχουν άμεσα ανάγκη αυτή τη μορφή επικοινωνίας.

2.4. Η εποχή της επιφύλαξης και της απώλειας των ονείρων

Η περίοδος των ισχυρών περιορισμών συνδέεται, όμως, και με μια έντονη στάση απαισιοδοξίας για τους περισσότερους ερωτώμενους/-ες. Το 19% κρίνει τη σημερινή κατάσταση πολύ αρνητικά, ενώ το 35% αρνητικά. Μόνο το 5,6% αντιμετωπίζει την κρίση της πανδημίας ως μια ευκαιρία και

το 13% με επιφύλαξη. Έχει βέβαια μεγάλο ενδιαφέρον να παρουσιάσει κανείς τη διαφοροποίηση αυτής της απαισιόδοξης εκτίμησης ανάμεσα στις ομάδες ηλικιών των ερωτώμενων. Το 81% της ηλικιακής ομάδας κάτω των 20 ετών, που αποτελεί το 16,8% του συνολικού δείγματος, αξιολογεί την σημερινή κατάσταση από “πολύ αρνητικά” έως και με “επιφύλαξη”, ενώ μόνο το 7,9% ως μία ευκαιρία. Αντίστοιχες είναι οι εκτιμήσεις της ηλικιακής ομάδας 21-30 ετών, που αποτελεί το 34,8% του δείγματος, η οποία αντιμετωπίζει τη σημερινή κατάσταση από “πολύ αρνητικά” έως και με “επιφύλαξη” σε ποσοστό 79,20%, ενώ μόνο το 5,4% βλέπει μια θετική διάσταση στην κατάσταση. Οι απόψεις αυτές φαίνονται ιδιαίτερα κατανοητές και εναρμονίζονται πλήρως με τις εντυπώσεις που έχουμε όλοι οι ερευνητές στην καθημερινότητα μας και στις οικογένειες μας, και οι οποίες έρχονται να συνδυαστούν με τις μεγάλες κοινωνικές εμπειρίες και τα τραύματα από την πρόσφατη οικονομική κρίση και τις επιπτώσεις της (εκτεταμένη ανεργία και μετανάστευση) που έχουν πλήξει ιδιαίτερα τους νέους. Η πανδημία περιορίζει, επίσης, τον ορίζοντα για μεταναστευτικές ευκαιρίες στις αγορές εργασίας, στις οποίες προσβλέπει, κυρίως, το εξειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό, αλλά και τις μεγάλες δυνατότητες εποχικής απασχόλησης στον κλάδο του τουρισμού, ο οποίος αποτέλεσε μια σημαντική διέξοδο και ευκαιρία στη δεκαετία της οικονομικής κρίσης του 2010-2020.

Η εκτίμηση της σημερινής κατάστασης σε συνδυασμό με τον εντοπισμό των σημαντικότερων κινδύνων και απειλών από τους/τις ερωτώμενους/-ες υποστηρίζει αυτή την έντονη σχέση απειλής και αρνητικής εκτίμησης της κατάστασης. Ειδικότερα, το 46,8% του συνόλου του ερωτώμενων δηλώνουν ότι, ταυτόχρονα, βλέπουν ως σημαντικότερο κίνδυνο την *φτώχεια και την ανεργία* και την σημερινή κατάσταση από “πολύ αρνητική” έως και με “επιφύλαξη”, ενώ μόνο το 5,6 % της της συσχέτισης βλέπει στη σημερινή κατάσταση κάποια “ευκαιρία”. Εντυπωσιακή είναι και η σχέση που παρουσιάζει το 18% αυτών που επιλέγουν ως σημαντικότερο κίνδυνο τον Covid-19 και, παράλληλα, δέχονται τη σημερινή κατάσταση ως “μέτρια αποδεκτή” ή ακόμα και ως “ευκαιρία”, ενώ το 41% της της ομάδας την δέχεται μόνο με “επιφύλαξη” (Πίνακας 2). Αυτό το σημείο επιδέχεται περισσότερες ερμηνείες σε συνδυασμό με τις μεταβλητές ή ποιοτικές προσεγγίσεις. Φαίνεται, σε μία πρώτη ένδειξη, ότι τα άτομα που βλέπουν την πανδημία πιθανά ως κίνδυνο ανεξάρτητο από τα άλλα κοινωνικά θέματα έχουν, παράλληλα, και τη δυνατότητα να διαμορφώσουν μια δικιά της ad-hoc στρατηγική για την αντιμετώπισή της. Σε αυτή την ερμηνεία, ίσως, να είναι δυνατός ο συνδυασμός ανάμεσα στην πρώτη και δεύτερη επιλογή των κινδύνων και απειλών που δείχνουν μια ενδιαφέρουσα διαφοροποίηση. Ειδικότερα, η ίδια ομάδα δέχεται ως δεύτερο σημαντικό κίνδυνο και απειλή την *απώλεια των ανθρώπων μου*, σε ποσοστό 30%, ενώ οι ερωτώμενες/-οι που δέχονται ως κύριο κίνδυνο την *φτώχεια και την ανεργία* βλέπουν ως το δεύτερο σημαντικό κίνδυνο και απειλή κατά 70% την *απώλεια των ανθρώπων μου*.

Πίνακας 2: Πώς αξιολογείς τη σημερινή κατάσταση; (Σύνολο και κατά ηλικιακές ομάδες)

Ηλικιακές ομάδες							Σύνολο >Γραμμών >Δείγματος
		1 Πολύ αρνητικά	2 Αρκετά αρνητικά	3 Με Επιφύλαξη	4 Μέτρια αποδεκτή	5 Ως μία ευκαιρία	
< 20	% της ομάδας	15,9%	22,2%	42,9%	11,1%	7,9%	>100,0%
	% του συνόλου	2,7%	3,7%	7,2%	1,9%	1,3%	16,8%
21-30	% της ομάδας	14,6%	30,0%	34,6%	15,4%	5,4%	>100,0%
	% του συνόλου	5,1%	10,4%	12,0%	5,3%	1,9%	34,8%
31-40	% της ομάδας	20,0%	32,7%	34,5%	9,1%	3,6%	>100,0%
	% του συνόλου	2,9%	4,8%	5,1%	1,3%	0,5%	14,7%
41-50	% της ομάδας	22,9%	21,4%	40,0%	12,9%	2,9%	>100,0%
	% του συνόλου	4,3%	4,0%	7,5%	2,4%	0,5%	18,7%
51-60	% της ομάδας	26,5%	30,6%	20,4%	12,2%	10,2%	>100,0%
	% του συνόλου	3,5%	4,0%	2,7%	1,6%	1,3%	13,1%
Σύνολο	% του συνόλου	19,0%	27,0%	35,3%	13,1%	5,6%	100,0%

Πηγή: Πανεπιστήμιο Αιγαίου ©2020, Εργαστήριο Κοινωνικής και Πολιτισμικής Ψηφιακής Τεκμηρίωσης, Τμήμα Κοινωνιολογίας.

Πίνακας 3: Πώς αξιολογείς την σημερινή κατάσταση σε σχέση με την πανδημία;

		1 Πολύ αρνητικά	2 Αρκετά αρνητικά	3 Με Επιφύλαξη	4 Μέτρια αποδεκτή	5 Ως μία ευκαιρία	
Κίνδυνος	% , της ομάδας που θεωρεί τον Covid 19 τον μεγαλύτερο κίνδυνο	18,0%	23,0%	41,0%	9,0%	9,0%	100,0 %
	% στο σύνολο των ερωτηθέντων	4,8%	6,1%	11,0%	2,4%	2,4%	26,7%

Πηγή: Πανεπιστήμιο Αιγαίου ©2020, Εργαστήριο Κοινωνικής και Πολιτισμικής Ψηφιακής Τεκμηρίωσης, Τμήμα Κοινωνιολογίας.

Από τους Πίνακες 2 και 3 αναγνωρίζουμε μία ισχυρή ένδειξη για τη διαχρονική μεταβίβαση, γεφύρωση και αναπαραγωγή του βιώματος της κρίσης σε ένα σημαντικό κοινωνικό γεγονός, της αμαγαλμοποίησης του τραύματος της οικονομικής κρίσης και του νέου πιθανώς

επερχόμενου τραύματος της πανδημίας του Covid-19. Οι γενιές της κρίσης είναι ταυτόχρονα και οι γενιές της πανδημίας και αυτές που πρέπει να αντιμετωπίσουν μέσα σε ένα στενό χρονικό ορίζοντα δύο μεγάλες καταστροφές, που τους αφορούν άμεσα ως κοινωνικά υποκείμενα, αλλά και τα κοινωνικά τους πεδία, και τώρα πλέον και την ίδια βιολογική τους υπόσταση. Η μεγάλη ένταση αυτού του κοινωνικού γεγονότος και οι ενδογενείς αδυναμίες της οικονομίας και της κοινωνίας για την εύρεση βιώσιμων λύσεων εξηγούν τη σημαντική απόθεση αυτής της συνέχειας της κρίσης στην κοινωνική συνείδηση, που εντοπίζεται, κυρίως, στο δημόσιο και πολιτικό διάλογο αλλά και στην ίδια την πνευματική ζωή της διανόησης και της τέχνης,⁶ που τελικά οδηγεί στον πλήρη εγκιβωτισμό του ζητήματος σε μια τεχνική διαχείριση της πανδημίας του Covid-19 ως ενός υγειονομικού θέματος.

2.5. Οι απώλειες των κοινωνικών δεσμών και των σημαντικών κοινωνικών λειτουργιών στις συνθήκες κοινωνικού και χωρικού περιορισμού

Το ενδιαφέρον για τις απώλειες αλλά και την αυτο-βελτίωση του εαυτού, σε συνθήκες περιορισμού, βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με ανάλογα στοιχεία της καθημερινότητας και των κοινωνικών δεσμών, όπου καταγράφονται οι σημαντικότερες απουσίες ή απώλειες. Οι κύριες απώλειες εντοπίζονται στους φίλους (α1) και, με μικρότερη ένταση, στην οικογένεια (α2) και στην πολιτιστική ζωή (γ3). Στις απαντήσεις αυτές συναντάμε μια σχετική εσωτερική αντίφαση με τις επιθυμίες βελτίωσης του εαυτού, που παρουσιάζονται στη συνέχεια. Αυτή μπορεί να ερμηνευτεί μέσα από τη διατύπωση ενός κοινωνικού γεγονότος που συνίσταται στο ότι οι φίλοι και η οικογένεια είναι μια σταθερή αναφορά και αμοιβαιότητα στην καθημερινότητα, χωρίς, όμως, να αποτελούν σημεία βασικού αναστοχασμού και κεντρικό σημείο αναφοράς των στόχων βελτίωσης της ζωής των ερωτώμενων. Στη μεσαία ζώνη εκτίμησης των σημαντικών απωλειών της κοινωνικής ζωής φαίνεται να βρίσκονται η επιθυμία και η πρακτική της κατανάλωσης (α4), και η παρουσία σε δημόσιους χώρους (καφέ) (α5). Στην ενδιάμεση ζώνη και πολύ περισσότερο ουδέτερη ζώνη του ενδιαφέροντος και εκτίμησης των απωλειών της κοινωνικής ζωής βρίσκονται η δουλειά (α6), οι σπουδές (α7) και, κατά παράδοξο τρόπο, σε πολύ ύστερη θέση η απώλεια του εισοδήματος (α8). Μια εκτίμηση που ίσως επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από την

---

⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί, ο πρόσφατος ειδικός τόμος για την πανδημία του περιοδικού *Τοπικά* (2020, Αθήνα: Νήσος). Η κρίση της πανδημίας είναι μιας καινοφανής παραλλαγή παλαιότερων πανδημιών, τα εννοιολογικά μέσα που χρησιμοποιούνται είναι συχνά παλιά, έως και πολύ παλιά. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο πολιτικός φιλόσοφος Agamben –που συχνά αναφέρεται στον τόμο– που επαναλαμβάνει ξανά και ξανά μεταφορές και ερμηνείες από την αρχαιότητα, αλλά και για μια κατασκευασμένη «κατάσταση έκτακτης ανάγκης», στην οποία, όμως, αντίθετα με την ερμηνεία του αλλά και άλλες θέσεις που αναφέρονται, ο παγκοσμιοποιημένος καπιταλισμός είναι αυτός που φαίνεται τελικά να απογυμνώνεται από κάθε νομιμοποίηση μέσα από μια συνεκτική αλληλουχία κοινωνικών κρίσεων, ενώ η κρατική εξουσία δράττεται πλέον κάθε «θεραπευτικής» ευκαιρίας και δίνει –ίσως και χωρίς να το θέλει– στον πολίτη την εξατομίκευση της ευθύνης, που δύσκολα θα την αποσύρει ξανά από τη δημόσια σφαίρα. Η συνέχεια των κρίσεων φαίνεται μάλλον να αλλάζει αναγκαστικά την ποιότητα της κοινωνικής σχέσης μέσα από τα νέα κοινωνικά φαινόμενα.

παρουσία του μεγάλου ποσοστού φοιτητών και φοιτητριών (35%) και δημοσίων υπαλλήλων (25%) στο δείγμα της έρευνάς μας. Πρόκειται για ομάδες που είτε έχουν κοινωνική στήριξη από την οικογένεια είτε έχουν ένα διασφαλισμένο εισόδημα από μόνιμη εργασία. Οι κοινωνικοί δεσμοί αμοιβαιότητας και συμπαράστασης με κύριο άξονα την οικογένεια και τα συγγενικά δίκτυα είναι ανθεκτικοί και το κύριο δίκτυο ασφαλείας ήταν ήδη έτοιμο να λειτουργήσει και από την περίοδο της προηγούμενης οικονομικής κρίσης (Χτούρης, 2017). Πρόκειται για ένα κοινωνικό γεγονός που επηρεάζει άμεσα και όλες τις εκτιμήσεις των απωλειών στην περίοδο της πρώτης φάσης της κρίσης της πανδημίας.

Σύμφωνα με αυτές τις ενδείξεις από τα εμπειρικά δεδομένα είναι δυνατό να παρατηρήσουμε ένα *κοινωνικό γεγονός* που συνδέεται με την παρουσία ενός *κοινωνικού εαυτού*, που καθορίζεται κυρίως από τις πρακτικές ρουτίνας της καθημερινότητας και τους δεσμούς αμοιβαιότητας που συντηρούνται και αναπαράγονται σε αυτήν. Αυτές καταγράφονται κυρίως ως σημαντικά προσωρινές απώλειες σε συνθήκες κοινωνικού περιορισμού και αυτο-περιορισμού. Αυτός ο κοινωνικός εαυτός εμφανίζεται, όμως, πολύ λιγότερο εναργής⁷ ως προς την οργάνωση μιας ολοκληρωμένης προσωπικής κοινωνικής στρατηγικής και τους στενούς κοινωνικούς δεσμούς, την ανθεκτικότητά και διατηρησιμότητά τους, ως κοινωνικό και πολιτισμικό κεφάλαιο, αλλά και ως προς τη μεσοπρόθεσμη διασφάλιση ενός προσωπικού ανθρώπινου κεφαλαίου με τη μορφή επαγγελματικών και πρακτικών ικανοτήτων.

Αυτή η διαπίστωση θέτει σημαντικά ερωτήματα για τη συνοχή και την ανθεκτικότητα του κοινωνικού εαυτού σε συνθήκες κρίσης που συγκροτείται: α) από ένα συνειδητό και εναργές τμήμα, και β) αυτό που αναπαράγεται μέσα από τις ρουτίνες της καθημερινότητας και που τείνει να κυριαρχήσει με την πρώτη δυνατή ευκαιρία. Εδώ στηρίζουμε την υπόθεση για την παρουσία: του *κοινωνικού φαινομένου* του διαχωρισμού του *εαυτού* ανάμεσα στις διαστάσεις ενός *συνειδητού ενεργού εαυτού* και ενός ισχυρού ημι-συνειδητού ή λανθάντος *εαυτού* της κοινωνικής ρουτίνας που φαίνεται, όμως, ευάλωτος στην κατάσταση της ενδόρρηξης.

Αυτό το φαινόμενο χρειάζεται βέβαια τεκμηρίωση και με άλλες ενδείξεις που μας προσφέρει πιθανόν το παρόν ερωτηματολόγιο, αλλά θα είναι κυρίως δυνατό να τεκμηριωθεί με μία πρόσθετη έρευνα, που θα ακολουθηθεί μια ποιοτική προσέγγιση, που, όμως, τώρα δεν είμαστε

---

⁷ Ένας προτεινόμενος ορισμός του *κοινωνικού εαυτού* που φαίνεται να ερμηνεύει τα δεδομένα μας και τα *κοινωνικά φαινόμενα* στα οποία μας οδηγούν διατυπώνεται ως: «Ο κοινωνικός τύπος εαυτού (του νέου) συγκροτείται κυρίως με αποφάσεις και δράσεις, αφού εκτονωθούν ή περιοριστούν τα κύρια συναισθηματικά φορτία και αφού αναζητηθεί ένας ορίζοντας δράσης που δεν δεσμεύεται μόνο από τις άμεσες έγνοιες, φροντίδες και συναισθηματικούς περιορισμούς. Η διαλεκτική που εξελίσσεται γύρω από αυτή την ανάγκη συγκρότησης του κοινωνικού ατόμου σε ένα πραγματικό σύνολο, συνθέτει τα τμήματα και τις κατακερματισμένες οντότητες και βιώματα σε μια κοινωνική ενότητα (εαυτού) /ταυτότητα μεταφράζοντας τα νοήματα και τα ενδιαφέροντα της μιας κατάστασης (συναισθήματα) στην άλλη (υλικότητα και κοινωνικοί δεσμοί) μέσω της παραγωγικής ερμηνείας τους» (Χτούρης, 2017, σελ. 321). Η διατύπωση του ψυχολογικού εαυτού σύμφωνα με τον Bertocci έχει μια κατεύθυνση προς το Εγώ «Ο ψυχολογικός Εαυτός μπορεί να εκληφθεί ως μια διαρκής, ενότητα δραστηριοτήτων που., χρησιμεύει στην ενοποίηση διαφορετικών περιγραφών του Εγώ και στην αποσαφήνιση της λειτουργίας του εγώ στην οργάνωση της προσωπικότητας» (Bertocci, 1945). Προς αυτή την κατεύθυνση κινείται και η θεωρία της χαρακτηριολογίας του Erich Fromm (1932, σελ. 253-277).

σε θέση να ολοκληρώσουμε λόγω της ταχύτητας των γεγονότων αλλά και των περιορισμών που ισχύουν.

2.6. Ο αναστοχασμός για τη βελτίωση του κοινωνικού εαυτού

Σε μια επεξεργασία της απάντησης «Ναι σκέφτομαι ξανά τον εαυτό μου στην περίοδο των περιορισμών» σε σχέση (διασταύρωση) με την επιθυμία για τη βελτίωση σημαντικών πεδίων της κοινωνικής ζωής, καταγράφονται ορισμένα σημαντικά ευρήματα τα οποία παρουσιάζονται στον Πίνακα (4).

Πίνακας 4: Αναστοχάζομαι και θέλω να βελτιώσω τον εαυτό μου

Βαθμός βελτίωσης. Ποσοστά (%) του συνόλου του δείγματος N=347							
	1 Λίγο	2 Μέτρια	3 Αρκετά	4 Πολύ	5 Πάρα πολύ	Δεν ξέρω/ Δεν Απαντώ	Θέλει να βελτιώσει:
79,50% του δείγματος λέει ΝΑΙ σκέφτομαι ξανά τον εαυτό μου και επιθυμεί σε ποσοστό ..	10,7%	10,7%	20,9%	17,4%	16,6%	3,2%	Ικανότητες του στη δουλειά
	2,7%	10,7%	19,0%	24,6%	19,3%	3,2%	Ικανότητες στη καθημερινή ζωή
	29,7%	13,6%	10,4%	10,2%	12,3%	3,2%	Να αποκτήσει πραγματικούς φίλους
	16,8%	12,3%	16,3%	14,2%	16,6%	3,2%	Τις σχέσεις στην οικογένεια ή να κάνει οικογένεια
	11,0%	7,0%	16,6%	21,7%	20,1%	3,2%	Θέλει να ασχοληθεί με την Τέχνη ή κάτι άλλο δημιουργικό
	4,3%	5,3%	11,2%	22,7%	32,6%	3,2%	Την προσωπική ζωή και ευδαιμονία
	10,7%	11,8%	21,9%	13,9%	17,9%	3,2%	Να αποφύγει όλους του κινδύνους γύρω του
	30,7%	11,5%	13,4%	9,4%	11,2%	3,2%	Να δημιουργήσει νέα επιχείρηση, ένα δημιουργικό δίκτυο
	9,6%	6,4%	21,1%	18,7%	20,3%	3,2%	Να γνωρίσει την αλληλεγγύη

Επιλεγμένες γραμμές από τους αναλυτικούς πίνακες των διασταυρώσεων.

Πηγή: Πανεπιστήμιο Αιγαίου ©2020, Εργαστήριο Κοινωνικής και Πολιτισμικής Ψηφιακής Τεκμηρίωσης, Τμήμα Κοινωνιολογίας.

Στον Πίνακα 4 παρουσιάζονται οι απαντήσεις για την επιθυμία αυτο-βελτίωσης του εαυτού, που πρέπει να τις αξιολογήσουμε αρχικά στα πλαίσια μιας αποτίμησης του πρότερου πλαισίου οργάνωσης της ζωής κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, αλλά και του ελέγχου της σημερινής κατάστασης και των προοπτικών που εμφανίζονται για το επόμενο χρονικό ορίζοντα, στο οποίο θα συνεχίσουν να ισχύουν αρκετές οικονομικές δυσκολίες και περιορισμοί.

Από τις απαντήσεις του δείγματος που συγκροτείται, όπως προαναφέραμε, από μία

ειδική σύνθεση πληθυσμού, βλέπουμε ορισμένες σημαντικές ενδείξεις για την επικέντρωση του ενδιαφέροντος για την αυτο-βελτίωση και υπεράσπιση των διαστάσεων του *εαυτού* που αφορούν “πολύ” έως και “πάρα πολύ”: (α1) την ευδαιμονία (55%), (α2) τις ικανότητες στην καθημερινή ζωή (44%), (α3) τη δημιουργικότητα όσον αφορά την τέχνη (42%), και (α4) το ενδιαφέρον της εθελοντικής συνεργασίας και προσφοράς (39%). Από την άλλη μεριά βλέπουμε ένα ενδιαφέρον μεσαίας έντασης για την αποφυγή των κινδύνων (α4) και ένα ενδιαφέρον χαμηλής έντασης για απόκτηση πραγματικών φίλων (α5) και επιχειρηματικότητα (α6), ως μια πιθανή διέξοδο και αντιμετώπιση της σημερινής κρίσης. Στο τμήμα του ενδιάμεσου ενδιαφέροντος για τη βελτίωση του εαυτού βρίσκεται κατά κάπως αναμενόμενο τρόπο η οικογένεια (α7) και μαζί της πιθανώς και οι πολύ στενοί δεσμοί.

Σύμφωνα με αυτές τις ενδείξεις από τα εμπειρικά δεδομένα είναι εύκολο να παρατηρήσουμε το κοινωνικό γεγονός της επιθυμίας για τη βελτίωση και κυρίως την ευδαιμονία ενός *υπαρξιακού εαυτού*, που είναι στραμμένος στο άτομο, το οποίο έχει, ταυτόχρονα, σημαντικά «ηθικά» ενδιαφέροντα καθώς δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην *αλληλεγγύη*. Αυτό το ενδιαφέρον, όμως, δεν αντανακλάται στην άμεση πρακτική του ατόμου, ειδικότερα όσον αφορά τον εθελοντισμό. Μόνο το 19,3% του τμήματος του αντίστοιχου συνολικού δείγματος που θέλει να δείξει αλληλεγγύη έχει και μια άμεση πρακτική συμμετοχή σε εθελοντικές οργανώσεις και υπηρεσίες. Επίσης, η βελτίωση των σχέσεων στην οικογένεια δεν βρίσκεται στο κέντρο του ενδιαφέροντος για τη βελτίωση του κοινωνικού εαυτού, παρά την εξαιρετική χρησιμότητα του θεσμού την εποχή της πανδημίας.

Από τα δύο προηγούμενα σημεία της ανάλυσης συνοψίζουμε ότι στην πλειονότητα των ερωτώμενων παρατηρούμε μια ισχυρή τάση περιορισμού του ατομικού και συλλογικού και αξιακού αποθέματος, κυρίως στις διαστάσεις του κοινωνικού, πολιτισμικού και ανθρώπινου κεφαλαίου. Είναι, επίσης, αυτονόητη, λόγω των περιορισμών, η αποκοπή από το φυσικό κεφάλαιο. Σε μια παράλληλη διαδικασία παρατηρούμε μια πολύ ισχυρή τάση εξατομίκευσης και δημιουργικής παρουσίας του ατόμου εντός του νοικοκυριού και των προστατευτικών ορίων της οικογένειας. Το σημαντικό αυτό φαινόμενο εμφανίστηκε έντονα κατά τη διάρκεια της δεκαετίας της οικονομικής κρίσης του 2010-2020 (Chtouris, 2019).⁸

3. ΣΥΝΕΙΔΗΣΗ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΕΑΥΤΟΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΙΘΑΝΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΡΑΥΜΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΕΝΔΟΡΡΗΞΗΣ ΚΑΙ ΑΤΡΟΦΙΑΣ

---

⁸ «Living within the family of origin is obviously advantageous for many young people, as they are able to maintain a quality of life offered only by the family of origin. However, cohabitation and coexistence within the family create conflicting relationships - of autonomy versus dependence - while flexible and precarious jobs are an alternative, as a kind of temporary independence, a way out of the family problems and pressure. In modern family the social self often emerges as a conflicting individuality, unfolding through social networking and communication. At the same time it is subordinated to the scarcity of family resources and opportunities in general. In our research, within the narrative of our interviews, a form of highly personalized subject emerges, while, at the next moment, the same person expresses strong symbolic and practical commitments to the family and its social environment».

3.1. Ο αυτοπροσδιορισμός της ατομικής κατάστασης κατά την κρίση Covid-19

Ο βαθμός ανοιχτότητας και συνείδησης του εαυτού βρίσκεται σε άμεση σε σχέση με έναν άλλο σημαντικό κοινωνικό και ψυχολογικό παράγοντα, αυτόν του κοινωνικού τραύματος που βρίσκεται σε εξέλιξη. Το τραύμα, και άλλα συγγενή κοινωνικά και ψυχολογικά φαινόμενα, όπως το *στίγμα* αποτελούν σημαντικές δικλείδες προκάλυψης ή και πλήρους συσκότισης του πραγματικού εαυτού στην μετα-τραυματική καθημερινότητα του ατόμου αλλά και των διαπροσωπικών μορφών ύπαρξης αλλά και τις μέσο – μακρο συλλογικότητας. Οι ενδείξεις για την ύπαρξη ενός κοινωνικού τραύματος μπορεί να εντοπιστεί από την παρουσία σημαντικών και έντονων συναισθηματικών καταστάσεων αλλά και από την παράλληλη έντονη αίσθηση του κινδύνου και τη διαπίστωση των απότομων αλλαγών που αισθάνονται οι ερωτώμενοι ότι έχουν βιώσει ή διατρέχουν το σχετικό κίνδυνο ως άτομα ή ως ομάδα (Sztompka, 2000).

Η κωδικοποίηση των δεδομένων αυτοπροσδιορισμού του ατόμου μάς έδωσε μια πρόσθετη μεταβλητή με τέσσερις διαφορετικές κατηγορίες που δίνουν σημαντικές πληροφορίες για τον αυτό-προσδιορισμό του ερωτώμενου ως προς τη θετική ή αρνητική εσωστρέφεια ή εξωστρέφεια του και την πιθανή ύπαρξη ενός κοινωνικού τραύματος με τη μορφή της κοινωνικής ενδόρρηξης.

Πίνακας 5: Κριτικός αυτο-προσδιορισμός στην περίοδο των περιορισμών

Κριτικός αυτο-προσδιορισμός μιας πιθανής ενδόρρηξης στην περίοδο των περιορισμών (v57_1)	(+/-)	%
(1) εσωστρέφεια (πιθανή ενδόρρηξη)	(-)	45,5
(2) αναστοχαστικός αυτοπροσδιορισμός	(+)	7,2
(3) δημιουργική η θετική εξωστρέφεια	(+)	29,7
(4) αρνητική εξωστρέφεια	(-)	8,0
(5) ΔΞ/ΔΑ		9,6

Πηγή: Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Εργαστήριο Κοινωνικής και Πολιτισμικής Ψηφιακής Τεκμηρίωσης. Τμήμα Κοινωνιολογίας ©2020.

Ο Πίνακας 5 δείχνει τις/τους ερωτώμενες/-ους να παρουσιάζουν σημαντικές ενδείξεις για διαφορετικές στάσεις θετικής και αρνητικής εσωστρέφειας, ή θετικής και αρνητικής εξωστρέφειας. Αυτές οι στάσεις είτε αναφέρονται στον προσωπικό (*ψυχολογικό*) εαυτό, είτε στον *κοινωνικό* εαυτό, συναντούν τις δομές τους *εαυτού*, όπως τις διακρίνουμε να λειτουργούν σε σχέση με: (I) το πρώτο πλαίσιο, όπου λειτουργεί ένας απόκρυφος ψυχοδυναμικός εαυτός τού μη συνειδητού, όπως αυτό έχει οριστεί από την κλασσική ψυχανάλυση, (II) στο δεύτερο πλαίσιο, όπου λειτουργεί ο λανθάνον εαυτός ως ημι-συνειδητή ρουτίνα (*habitus*), όπως έχει οριστεί κυρίως

από τον Bourdieu (1992),⁹ και (III) το τρίτο πλαίσιο, όπου αναδύεται ο συνειδητός και ενεργός δημιουργικός εαυτός της Πράξης, όπως έχει οριστεί αυτός από την κριτική κοινωνιολογία της Σχολής της Φρανκφούρτης και την κριτική παιδαγωγική του Paulo Freire.¹⁰

Τα τρία αυτά πλαίσια δεν είναι απόλυτα ιεραρχικά αλλά συνυπάρχουν και συχνά διεισδύουν το ένα στο άλλο και αλληλο-προσδιορίζονται σύμφωνα με τη θεωρία μας¹¹ για τον κοινωνικό εαυτό και κρίνουμε ότι συνδέονται άμεσα με τις δηλώσεις–ενδείξεις αυτοπροσδιορισμού του ατόμου που έχουμε καταγράψει στην έρευνα μας στον Πίνακα 6.

Αυτή η σχέση, φαίνεται να εκδιπλώνεται, επίσης, και στο επικοινωνιακό πεδίο του ατόμου που δηλώνει αρνητική εσωστρέφεια και εξωστρέφεια, στο οποίο καταγράφουμε την τάση για τη μεγαλύτερη αναγνώριση μιας θετικής επικοινωνίας εντός της οικίας, είτε από ανάγκη υποχρεωτικής προσαρμογής σε αυτή, είτε ακόμα λόγω του σημερινού αποκλεισμού του ατόμου από την κοινωνία και τη ζωντανή αλληλόδραση με άλλους δημιουργικούς δεσμούς στο κοινωνικό περιβάλλον –όπως η εργασία, οι φίλοι, ο έρωτας–, στους οποίους το άτομο παράγει την πραγματική ποιοτική σύνταξη και ολοκλήρωση του κοινωνικού εαυτού. Ίσως αυτός είναι ο λόγος που οι ερωτώμενοι, οι οποίοι παρουσιάζουν υψηλότερη τάση για αναστοχασμό και θετική εξωστρέφεια, εκφράζουν μεγαλύτερες δυσκολίες και αρνητική επικοινωνία εντός του στενού κοινωνικού χώρου του νοικοκυριού.

Πίνακας 6: Κριτικός αυτο-προσδιορισμός στην περίοδο των περιορισμών σε σχέση με την «επικοινωνία στο σπίτι»

Κλίμακα: Πολύ καλή=1 - πολύ δύσκολη =5								
Κριτικός αυτο-προσδιορισμός	1 Πολύ Καλή	2 Καλή	1+2	3 Μέτρια αποδεκτή	4 δύσκολη	5 Πολύ δύσκολη	3+4+5	%
Εσωστρέφεια Ενδόρρηξη	37,1%	22,9%	60,00%	22,9%	11,2%	5,9%	40,00%	100
Αρνητική Εξωστρέφεια	36,7%	26,7%	63,40%	26,7%	6,7%	3,3%	36,70%	100
Αναστοχασμός– Προβληματισμός	22,2%	11,1%	33,30%	25,9%	22,2%	18,5%	66,60%	100
Θετική-Δημιουργική Εξωστρέφεια	34,2%	17,1%	51,30%	19,8%	19,8%	9,0%	48,60%	100

Πηγή: Πανεπιστήμιο Αιγαίου ©2020, Εργαστήριο Κοινωνικής και Πολιτισμικής Ψηφιακής Τεκμηρίωσης, Τμήμα Κοινωνιολογίας.

⁹ Βέβαια αυτό το πλαίσιο αναπτύσσεται και λειτουργεί και σε μια διαρκή διαλεκτική των συμβολικών και ορθολογικών αποφάσεων του ατόμου και των κοινωνικών και συναισθηματικών πεδίων στα οποία εντάσσεται το άτομο και οι δεσμοί του (Χτούρης, 2004).

¹⁰ Βλέπε τη διαχρονική σκέψη του Γιούργκεν Χάμπερμας για την αυτονομία και την αλληλεγγύη, και το πολυσχιδές έργο και πράξη του Φρέιρε για την κριτική συνείδηση.

¹¹ Στον κοινωνικό εαυτό προσδίδεται η επικράτεια του εαυτού που πραγματώνεται καθόλη τη διάρκεια της ζωής του ανθρώπου μέσα από την ενεργή εν-εικόνιση των πρωταρχικών του δεσμών και την ιστορική τους ανάπτυξη μέσω της πολιτεότητας και της συμμετοχής του στις λειτουργίες, τα κοινωνικά και συναισθηματικά πεδία και τα γεγονότα της ζωής. Η έννοια αυτή διαφέρει από την έννοια της κοινωνικής ταυτότητας που ορίζεται ως οι όψεις του εαυτού που αντλούν από τις κοινωνικές κατηγορίες στις οποίες το άτομο εντάσσεται και τις προδιαγραφές που αυτές ορίζουν.

3.2. Τα πεδία των συναισθηματικών καταστάσεων και δικτύων στην περίοδο της πανδημίας και των περιορισμών

Στην έρευνα ζητήθηκε, επίσης, από τους συμμετέχοντες να απαντήσουν με μία λέξη, με δύο διαδοχικές επιλογές, για τα πιο σημαντικά σχεσιακά συναισθήματα που τους διακατέχουν αυτή την περίοδο των κοινωνικών περιορισμών. Η ερώτηση αυτή αφορά στην ενσώματη μορφή του πολιτισμικού κεφαλαίου, όπως την περιγράφει ο Bourdieu (1986) στις μορφές κεφαλαίου, αλλά αποτελεί και τη μορφή ενός ευρύτερου κοινωνικού πεδίου, όπως έχει μεταγράψει αυτή την έννοια η Eva Ilouz (2017, σελ. 101-102). Οι απαντήσεις τους κατατάχθηκαν στον Πίνακα 7 σε 10 κατηγορίες¹² (α1-10).

Η κάθε απάντηση περιέχει κατά το δυνατόν δύο τουλάχιστον καταστάσεις του κάθε συναισθηματικού πεδίου-δικτύου. Ορισμένες συναισθηματικές καταστάσεις περιέχονται έτσι σε περισσότερες κατηγορίες εκπροσωπώντας με αυτόν τον τρόπο την πολλαπλότητα των συνδυασμών αλλά και την ποικιλία, και συχνά αντιφατικότητα, των βιωμάτων των ερωτώμενων. Αυτή η κατάταξη των 10 συναισθηματικών καταστάσεων είναι δυνατό να θεωρηθεί σύμφωνα με μία πρώτη εκτίμηση από μόνη της ως ένα πιθανό εύρημα της έρευνας, που βέβαια πρέπει να επανελεγχθεί πειραματικά για τις σημαντικές εκδοχές του σύνθετου συναισθηματικού κόσμου αλλά και για τις σημαντικές ενδείξεις για την παθολογία της κοινωνικής ενδόρρηξης των ατόμων, τα οποία αντιμετωπίζουν μια άμεση εξωτερική παρέμβαση στην κοινωνική τους διάδραση, στους κοινωνικούς τους δεσμούς και στον μακρόχρονο χωρικό και κοινωνικό τους περιορισμό.

---

¹² Οι απαντήσεις ταξινομήθηκαν ακολούθως σε 10 πεδία συναισθηματικά πεδία-δίκτυα που περιέχουν περισσότερες συναισθηματικές καταστάσεις και σχεσιακά δίκτυα, ακολουθώντας, κυρίως, τους συνδυασμούς των λέξεων, όπως αυτοί έχουν διατυπωθεί από τους ίδιους τους ερωτώμενους/-ες, αλλά και, κατά το δυνατόν, με τα κριτήρια επιλογής των καταστάσεων “εσωστρέφειας” – “εξωστρέφειας” και μίας περισσότερο ενεργητικής ή παθητικής στάσης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7. Συναισθηματικές καταστάσεις	
Πεδία – δίκτυα αισθημάτων εσωστρέφειας και πιθανής ενδόρρηξης και πεδία - δίκτυα εξωστρέφειας και πιθανής αντοχής	%
[α1] Αβεβαιότητα, Φόβος, Ανασφάλεια, Αγωνία, Σύγχυση, Αγωνία	24,9%
[α2] Άγχος, Αδράνεια, Πλήξη, Ρουτίνα, Βαρεμάρα, Αδιαφορία	6,7%
[α3] Φόβος, Ανησυχία, Αμφιβολία, Καταπίεση, Απαισιοδοξία	19,3%
[α4] Απελπισία, Απογοήτευση, Ανελευθερία, Απομόνωση, Αποξένωση, Φόβος	7,2%
[α5] Θλίψη, Εσωστρέφεια, Μελαγχολία, Εγωισμός, Αισιοδοξία	6,4%
[α6] Πανικός, Αγωνία, Απόγνωση, Φόβος, Αλληλεγγύη (ανάγκη), Ανυπομονησία	9,9%
[α7] Μοναξιά, Νοσταλγία, Χαλάρωση, Ελπίδα, Φόβος, Υπομονή, Ηρεμία	7,0%
[α8] Θυμός, Αγανάκτηση, Τρόμος, Μίσος, Πόνος, Φόβος	5,1%
[α9] Αγάπη, Νοσταλγία, Ελπίδα Λογική, Ικανοποίηση, Αλληλεγγύη	8,3%
[α10] Ευγνωμοσύνη, Αισιοδοξία, Ελπίδα, Φόβος, Χαρά, Ικανοποίηση, Ευσπλαχνία	4,5%
Σύνολο N=347	100,0

Πηγή: Ιδία επεξεργασία.

3.3. Πρώτα ευρήματα για τη σχέση ανάμεσα στις (α) απειλές και τους κινδύνους με (β) τις συναισθηματικές καταστάσεις των ερωτώμενων και γ) τη δημόσια σφαίρα επικοινωνίας

Η διασταύρωση των μεταβλητών στα δύο αυτά σημαντικά ερωτήματα μάς έδωσε μία κρίσιμη ένδειξη ότι η πρώτη σειρά του πλέγματος των συναισθηματικών καταστάσεων που αφορά αβεβαιότητα, φόβο, ανασφάλεια, αγωνία, σύγχυση και αγωνία (α1) σχετίζεται για το 15% του δείγματος άμεσα με τον κίνδυνο της φτώχειας και της ανεργίας (β2), και μόνο το 7,0% τα συσχετίζει με τον σημαντικό επίκαιρο κίνδυνο, την πανδημία του Covid-19 (β4). Παράλληλα, μόνο το 5,3% των ερωτηθέντων συσχετίζει τον ίδιο κίνδυνο του Covid-19 (β4) με τις καταστάσεις και τα συναισθήματα του φόβου, ανησυχίας, αμφιβολίας, καταπίεσης, απαισιοδοξίας (α3).

Ελάχιστα είναι τα ποσοστά των ερωτώμενων που συνδέουν θετικά, αλληλέγγυα και εξωστρεφή συναισθηματικά πεδία-δίκτυα με τον κίνδυνο του Covid-19, όπως το ποσοστό 3,2% για το (α8) και 2,1% για το (α9). Αν τα ποσοστά αυτά είναι ενδεικτικά για το σύνολο του πληθυσμού, ότι η κρίση της πανδημίας δεν φαίνεται να έχει προκαλέσει ένα μεγάλο κύμα αλληλεγγύης και κοινωνικής αμοιβαιότητας, ίσως και πιθανόν και το αντίθετο μία και περισσότερες απαντήσεις βλέπουν κάποια διασύνδεση με την οικονομική κρίση.

Ταυτόχρονα, την ίδια περίοδο που πραγματοποιήθηκε η έρευνα, στη δημόσια σφαίρα επικοινωνίας οι αρμόδιες αρχές υγείας και τα ΜΜΕ δημιούργησαν ένα παράλληλο «συναισθηματικό» και κανονιστικό σύμπαν συναισθηματικών πεδίων μέσα από τη διάχυση ενημερωτικών μηνυμάτων με στόχο τον περιορισμό της κίνησης των πολιτών και την παραμονή τους στο σπίτι.¹³ Αυτό συνέβη, μέσω πολλών ενημερωτικών εκπομπών, στα δελτία ειδήσεων και μέσω μίας καμπάνιας με τίτλο «Μένουμε σπίτι», που περιείχε αφηγηματικά βιοματικά video με τη συμμετοχή κυρίως γνωστών καλλιτεχνών, αθλητών και άλλων στα ΜΜΕ και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Με αυτό τον τρόπο δημιουργήθηκε ένα διάχυτο συναισθηματικό πεδίο-δίκτυο στη δημόσια σφαίρα που εντάσσεται κυρίως στις δύο κατηγορίες του Πίνακα (7) με τα περιεχόμενα αγάπη, νοσταλγία, ελπίδα λογική, ικανοποίηση, αλληλεγγύη [α9], ευγνωμοσύνη, αισιοδοξία, ελπίδα, φόβος, χαρά, ικανοποίηση, ευσπλαχνία [α10], και πέραν αυτών ταυτίζεται με αισθήματα εθνικής υπερηφάνεια και αυτοπεποίθησης που υπαγορεύονται από τα μηνύματα που λένε ότι «τα έχουμε καταφέρει», «στηριζόμαστε στην επιστημονική αυθεντία», «στηρίζουμε και επευφημούμε τους θυσιαζόμενους εργαζόμενους στον τομέα της υγείας», «είμαστε σε θέση να τα καταφέρουμε και να περιορίσουμε την πανδημία του Covid-19». Ανάλογες άμεσες ή έμμεσες αναφορές στα δύο προαναφερόμενα συναισθηματικά πεδία-δίκτυα [(α9) και (α10)] αναδύονται και στην καθημερινή τηλεοπτική επιστημονική ενημέρωση που εκπέμπεται ταυτόχρονα σε όλα τα εθνικά δίκτυα τηλεόρασης και πραγματοποιείται στις 18.00 μ.μ. από τους εκπροσώπους του Υπουργείου Υγείας και τον αρμόδιο του ΕΟΔΥ για την πανδημία, καθηγητή Σ. Τσιόδρα.

Στην έρευνά μας δεν υπήρχε η δυνατότητα να μελετηθεί η διάδραση ανάμεσα στα συναισθηματικά πεδία-δίκτυα του ιδιωτικού χώρου και τα συναισθηματικά πεδία-δίκτυα της δημόσιας σφαίρας. Η εξέλιξη, όμως, της πανδημίας Covid-19 και η επιτυχία ή αποτυχία της αντιμετώπισης των συνεπειών της συνδέονται άμεσα με τη διπλή θετική και αρνητική *διαλεκτική των συναισθηματικών κόσμων*. Στη θετική διαλεκτική εντάσσεται η συλλογική εμψύχωση παράλληλα με την ατομική θαρραλέα αντιμετώπιση της πανδημίας στα πλαίσια του νοικοκυριού και της κοινότητας και η οποία αντικατοπτρίζεται αντικειμενικά στο χαμηλό αριθμό κρουσμάτων

¹³ Η εταιρεία αναλαμβάνει την εκπόνηση σχεδίου για κάθε είδους εκστρατεία επικοινωνίας και ενημέρωσης των πολιτών, με βάση τις εκάστοτε ομάδες και κατηγορίες κοινού, στις οποίες απευθύνονται τα επί μέρους μηνύματα (γενική κοινή γνώμη, ευπαθείς ομάδες, εργαζόμενοι, επιχειρηματίες, ελεύθεροι επαγγελματίες κ.λπ.), προς το σκοπό της εμπέδωσης των μέτρων πρόληψης και αποφυγής διάδοσης του κορωνοϊού Covid-19 καθώς και κάθε συναφή υπηρεσία που απαιτείται για την υλοποίηση εκάστης.
<https://www.advertising.gr/advertising-2/media-agencies/covid-19-stin-initiative-i-kampania-ton-11-ekat-evro/>
(πρόσβαση 1 Μαΐου 2020).

και θανάτων στην Ελλάδα τον μήνα Απρίλιο του 2020. Στην αρνητική διαλεκτική εντάσσεται η «αφάνεια» και εσωστρέφεια των περισσότερων αρνητικών συναισθηματικών καταστάσεων και υποκειμενικών βιωμάτων, τα οποία, από τη μια μεριά, επιτείνουν οι περιορισμοί και ο κοινωνικός φόβος της πανδημίας και, από την άλλη μεριά, τα υποδαυλίζει η δυναμική επιβολή στη δημόσια σφαίρα «θετικών» αλλά τεχνητών συναισθηματικών καταστάσεων. Με αυτόν τον τρόπο, επιτείνεται, επίσης, η «κοινωνική αφάνεια» πολλών κοινωνικών και επαγγελματικών ομάδων, που υφίστανται τις μεγαλύτερες αρνητικές επιπτώσεις της πανδημίας στη φυσική και ψυχική τους υγεία, αλλά και στην εργασία, στην επιχειρηματική τους δραστηριότητα και στις κοινωνικές τους σχέσεις. Για τον εντοπισμό αυτών των ατόμων ή/και ομάδων η έρευνα χρησιμοποίησε μια γρήγορη διαδικασία εντοπισμού χαρακτηριστικών δηλώσεων «διαμαρτυρίας» και αφηγηματικού λόγου, ή δηλώσεων επίσημων εκπροσώπων τους στον ηλεκτρονικό τύπο και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Οι κοινωνικές και επαγγελματικές ομάδες που φαίνεται ότι υφίστανται σοβαρές αρνητικές συνέπειες που τις αντιμετωπίζουν χωρίς μεγάλη δημόσια ή κοινωνική στήριξη είναι κυρίως:

1. Καλλιτέχνες: μουσικοί, ηθοποιοί, ζωγράφοι, κ.ά.
2. Επιστήμονες, χωρίς σταθερή εργασία.
3. Άτυπα, και ευέλικτα εργαζόμενοι, χωρίς ουσιαστικά δικαιώματα στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης.
4. Εποχιακά εργαζόμενοι στον τουρισμό, στην αγροτική παραγωγή, την αλιεία.
5. Ευάλωτα άτομα, γεωγραφικά και χωρικά αποκλεισμένα. Μειονότητες, άστεγοι, εξαρτημένα άτομα από ουσίες.
6. Άτομα που είναι υποχρεωμένα να ζουν σε οργανωμένο περιορισμό (στρατός), ή εγκλεισμό (φυλακές, Ιδρύματα κ.α., ΚΥΤ προσφύγων).
7. Επιχειρήσεις, εργαζόμενοι και εθελοντές στον τομέα της Κοινωνικής Οικονομίας.

Στην περίοδο της κρίσης, είναι ιδιαίτερα σημαντική η ποσοτική και ποιοτική καταγραφή των αναγκών και των προβλημάτων αυτού του πληθυσμού σε κοινωνικό κίνδυνο, όπως και η ανάδειξη του λόγου τους στη δημόσια σφαίρα, με αρχικό στόχο τη συγκρότηση μιας ελάχιστης πραγματικής συναισθηματικής αμοιβαιότητας, αλλά και η αναζήτηση και δρομολόγηση εξειδικευμένων και οργανωμένων λύσεων που θα απαλύνουν τα δύσκολα θέματα που αντιμετωπίζουν.

Όπως αναφέρει ο Baudrillard (όπ.π., σελ. 580), σε αυτήν την περίπτωση διατρέχουμε τον κίνδυνο «Η σιωπή των μαζών να είναι κατά κάποιο τρόπο απρεπής και άσεμνη. Γιατί οι μάζες κατασκευάζονται από την υπερ-πληροφόρηση που ισχυρίζεται ότι τις φωτίζει, όταν το μόνο που κάνει είναι να γεμίζει το χώρο της αντιπροσώπευσης για να ακυρωθεί αυτή με μια σιωπηλή ισοδυναμία. Δεν μπορούμε να κάνουμε πολλά ενάντια σε αυτήν την άσεμνη κυκλικότητα των μαζών και των πληροφοριών. Τα δύο φαινόμενα ταιριάζουν μεταξύ τους: οι μάζες δεν έχουν

γνώμη και οι πληροφορίες δεν ενημερώνουν». Στην περίπτωση της πανδημίας του Covid-19 σε μεγάλο βαθμό απαντήθηκε «θετικά» με αυτόν τον τρόπο και ένα αρχικό μας ερώτημα, και μία υπόθεση εργασίας της έρευνας μας, δηλαδή αν το **κοινωνικό** έχει υποστεί μια ενδόρρηξη εντός της «υπερπληροφόρησης» των ΜΜΕ και των δημοσκοπικών πρακτικών. Μία αρνητική κατάσταση, που όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, δυσκολεύει την πραγματική εμπύχωση και κινητοποίηση του πολίτη και την εκδίπλωση της Πράξης του για την έξοδο από την κρίση. Το ψέμα παραλύει ακόμα και τον πιο δυνατό, αλλά η αλήθεια κινητοποιεί και τον πιο αδύναμο.

4. ΟΡΙΣΜΕΝΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΘΕΤΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ

ΣΤΑ ΘΕΜΑΤΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΤΗΣ ΠΑΝΔΗΜΙΑΣ ΓΙΑ ΠΕΡΑΙΤΕΡΩ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ

Από αρκετές ενδείξεις που συγκεντρώθηκαν στο σύντομο χρονικό διάστημα της έρευνάς μας, μπορούμε να καταγράψουμε ορισμένα στοιχεία που έχουν ενδιαφέρον για την προστασία των ατόμων και ομάδων που είναι ευάλωτα στις συνθήκες του κοινωνικού και χωρικού περιορισμού την περίοδο της πανδημίας Covid-19. Από τα δεδομένα της έρευνας και την ανάλυσή τους έγινε φανερό ότι υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις ότι αυτή η νέα κρίση της πανδημίας Covid-19 ακολουθείται από μια πολύ σημαντική κοινωνική κρίση με τη μορφή της κοινωνικής ενδόρρηξης και της ατροφίας των κοινωνικών σχέσεων και της αποδόμησης του κοινωνικού εαυτού για μεγάλο μέρος του δείγματος που μελετήσαμε.

1. Η παθολογική κατάσταση της κοινωνικής ενδόρρηξης (social implosion), σύμφωνα με τις σχετικές ενδείξεις που έχουμε από τα δεδομένα μας, σχετίζεται με την αναστολή ή τον περιορισμό του κοινωνικού και πολιτισμικού κεφαλαίου του σχετικού πληθυσμού. Οι απώλειες του ανθρώπινου και του οικονομικού κεφαλαίου φαίνονται αρχικά να μην προκαλούν άμεση και συνειδητή και οργανωμένη αντίδραση, εμφανίζονται, όμως, μέσα από τις έντονες αρνητικές συναισθηματικές καταστάσεις και έναν γενικότερο διάχυτο φόβο και ίσως πανικό απέναντι στη φτώχεια και την ανεργία και πολύ λιγότερο συνδέονται άμεσα με τους κινδύνους που προέκυψαν για την ατομική και συλλογική υγεία.
2. Η κρίση της πανδημίας Covid-19 αντιμετωπίζεται κυρίως στα πλαίσια της αμοιβαιότητας των στενών δεσμών του νοικοκυριού και του κοινωνικού κεφαλαίου, δεσμοί που έχουν δοκιμαστεί θετικά κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης 2010-2020. Η αμοιβαιότητα και η αλληλεγγύη εντός του νοικοκυριού και της οικογένειας θεωρείται δεδομένη χωρία να αποτελεί, όμως, αντικείμενο ιδιαίτερης φροντίδας και πρόσθετης καλλιέργειας από τον πληθυσμό του δείγματος, κάτι που μπορεί μεσοχρόνια να επιτείνει την αρνητικές συνέπειες της οικονομικής και υγειονομικής κρίσης εντός της οικογένειας και της κοινότητας. Παράλληλα, αποδίδεται από την πολιτεία σημαντικό μερίδιο ευθύνης όσον αφορά τον αυτο-έλεγχο στον πολίτη, στα νοικοκυριά και στην κοινότητα, μια αλλαγή που ίσως αποτελέσει μια ευκαιρία βελτίωση της κοινωνικής και πολιτικής «ενηλικίωσης».

3. Η πανδημία του Covid-19, όπως απορρέει από τα δεδομένα της έρευνας, είναι δυνατό να χαρακτηριστεί ως ένα σημαντικό κοινωνικό τραύμα, που διαμορφώνει την κοινωνική συνείδηση αλλά και τα συναισθηματικά πεδία του πληθυσμού και ιδιαίτερα των νέων. Η εγκατάσταση αυτού του τραύματος που εξελίσσεται σε ακολουθία της προηγούμενης μακρόχρονης οικονομικής κρίσης προβλέπουμε ότι θα έχει σημαντικές συνέπειες στην αποτελεσματικότητα κάθε προσπάθειας ανασύνταξης της κοινωνίας. Σε αυτό το πλαίσιο είναι ιδιαίτερα σημαντικό να γνωρίζουμε και να επιβλέπουμε ατομικά και συλλογικά κατά τη διάρκεια της πανδημίας τον κοινωνικό εαυτό, την ευαλωτότητά του αλλά και μακροχρόνια προβλήματα που δημιουργούνται στους κοινωνικούς μας δεσμούς και στα κοινωνικά μας δίκτυα. Έχει, επίσης, ιδιαίτερη σημασία να αξιολογούμε και να επικοινωνούμε τις καταστάσεις της συναισθηματικής μας ζωής στο πλαίσιο των κοινωνικών μας σχέσεων και στο πλαίσιο των κοινωνικών δικτύων, στα οποία έχουμε εμπιστοσύνη. Το διαδίκτυο, με τις υπηρεσίες και τις πληροφορίες που προσφέρει αυτή την περίοδο, παίζει σημαντικό ρόλο στην αντιμετώπιση των αρνητικών συνεπειών των κοινωνικών περιορισμών και της αποστασιοποίησης, αλλά δεν είναι σε θέση να καλύψει το βαθύ ρήγμα και την ενδόρρηξη που έχουν υποστεί οι κοινωνικές σχέσεις και κοινωνική συνοχή.
4. Η διατήρηση και ουσιαστική καλλιέργεια των προσωπικών, επαγγελματικών και αισθητικών και ψυχικών ικανοτήτων αποτελεί ένα σημαντικό «φάρμακο» επιβίωσης σε συνθήκες κοινωνικού περιορισμού και αυτοπεριορισμού. Πρέπει να βρίσκεται στο κέντρο του ενδιαφέροντος του πληθυσμού της έρευνας αλλά και των πολιτικών, που είναι επιφορτισμένες με την υγεία και την εκπαίδευση. Η βεβαιωμένη επιστροφή στην λεγόμενη κανονικότητα ενέχει τον κίνδυνο σε μια παγίωση προηγούμενων αρνητικών καταστάσεων σε ένα ακόμα πιο δυσμενές πλαίσιο, αλλά, κυρίως, με την άκριτη εγκατάσταση στον πολιτισμό αυτής της νέας κανονικότητας πολλών αρνητικών στοιχείων της ρουτίνας της λεγόμενης «κοινωνικής αποστασιοποίησης», του κοινωνικού φόβου και του ηθικού πανικού, που προκαλεί η πανδημία του Covid-19.
5. Η κρίση της πανδημίας του Covid-19 προκαλεί άμεσα ή συνδέεται έμμεσα με συγκεκριμένα κοινωνικά φαινόμενα που απαιτούν μια πιο προσεκτική μελέτη, καθώς είναι βέβαιο ότι θα επηρεάσουν άμεσα στην κοινωνική συνοχή, την κοινωνική υγεία και την οικονομική λειτουργία. Η κατανόησή τους απαιτεί μια σημαντική ενεργοποίηση της κοινωνικής έρευνας και εκπαίδευσης που είναι σε θέση να εμβαθύνει και να αναδείξει την πραγματική τους διάσταση, σε αντίθεση με την δημοσκοπικά καθοδηγούμενη «έρευνα» των κοινωνικών προβλημάτων που στοχεύει ως συμβολική εξουσία (Bourdieu, 1991) κυρίως στον στενό ορίζοντα της πολιτικής τους επικοινωνίας.

5. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στο πλαίσιο της παρούσας έρευνας μελετήσαμε μόνο ορισμένες σημαντικές διαστάσεις της εσωστρέφειας και της κοινωνικής ενδόρρηξης του κοινωνικού εαυτού στις συνθήκες της πανδημίας Covid-19. Παράλληλα, όμως, υπάρχουν ο κοινωνικός αποκλεισμός, η κοινωνική «ατομική και συλλογική» ντροπή, ο στιγματισμός και αυτο-στιγματισμός του ατόμου και της ομάδας, ο «προστατευτικός» αποκλεισμός ή αυτο-αποκλεισμός, η διαπροσωπική και κοινωνικά εκδιπλούμενη βία, τα οποία αποτελούν πρόσθετα προβλήματα και αρνητικά κοινωνικά γεγονότα που θα πρέπει να μελετηθούν και να περιοριστούν στα πλαίσια μιας αναπτυσσόμενης υγιούς κοινωνίας και οικονομίας. Επίσης, φαίνεται να είναι ακόμα περισσότερο αναγκαίο να μελετηθούν και οι νέοι μικροί και μεγάλοι θετικοί ορίζοντες που διαφαίνονται, καθώς πρέπει να γίνουν άμεσα αντικείμενο εφαρμογής και κοινωνικού πειραματισμού εκτός κάθε ιδεολογικής αντιπαράθεσης. Είναι ιδιαίτερα σημαντικά τα πεδία της νέας αυτονομίας, ευθύνης και δημιουργικής αλληλεγγύης του πολίτη και των κοινωνικών θεσμών ως μέσων αυτοπροστασίας και επιβίωσης της κοινωνίας και του πολιτισμού απέναντι σε διαδοχικές επικαλυπτόμενες κρίσεις, οικονομικές, πανδημικές και ανοιχτών ή άδηλων εσωτερικών και εξωτερικών συγκρούσεων, οι οποίες εξελίσσονται και φαίνεται να ακολουθούν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Πλουζ, Ε. (2017). *Ψυχρή τρυφερότητα: Η άνοδος του συναισθηματικού καπιταλισμού*. Αθήνα: Οposito.
- Χτούρης, Σ. (2004). *Συμβολικά Ορθολογικά Δίκτυα*. Αθήνα: Νήσος.
- Χτούρης, Σ. (2017). *Οι νέοι στην Ελλάδα σήμερα*. Αθήνα: Επίκεντρο.
- Χτούρης, Σ. (2019). Η δυναμική αμφίδρομη σχέση εμπειρικών δεδομένων και θεωρητικών εννοιών. Ένα πλαίσιο για την καταγραφή και κατανόηση των κοινωνικών φαινομένων. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 151, σελ 137-170. <http://dx.doi.org/10.12681/grsr.19859>

Ξενόγλωσση

- Baudrillard, J. (1985). The masses: The implosion of social in the media. (Trans.: Marie Maclean). *New Literary History*, 16 (3), pp. 577-89. JSTOR, The Johns Hopkins University Press.
- Baumeister, R.F. (ed.) (1999). *The self in social psychology: Key readings*. Philadelphia: Psychology Press.

- Bertocci, P.A., (1945). The psychological self: The ego, and personality. *Psychological Review*, 52 (2), pp. 91-99 <http://dx.doi.org/10.1037/h0058140>
- Bhaskar, R. (1975). *Realist theory of science*. Leeds: Leeds Books.
- Brown, J.D. (1998). *The self*. New York: McGraw-Hill.
- Bourdieu, P. (1986) The forms of capital. In J. Richardson (ed.) *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education* pp. 241-258). New York: Greenwood.
- Bourdieu, P. (1991). *Language & symbolic power* (Trans.: G. Raymond and M. Adamson). Cambridge: Polity (Original work published 1980).
- Bourdieu, P. and Wacquant, L. (1992). *An invitation to reflexive sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Chtouris, S. (2019). Family as a multifunctional system in times of economic crisis: The Greek case after 2010: Keynote address. *Proceedings. Families amidst global and local processes: Economic, political and cultural change*. Rhodes, 6-7-2019: International Sociological Association.
- Chtouris S. and Miller, S.D. (2014). Social accumulation of value for economic recovery—research model (saver). In Nicholas P. Petropoulos and George O. Tsobanoglou (eds), *The debt crisis in the Eurozone: Social impacts* (pp. 541). Newcastle upon Tyne, U.K.: Cambridge Scholars Publishing.
- Chtouris, S. and Miller, S.D. (2017). Refugee flows and volunteers in the current humanitarian crisis in Greece. *Journal of Applied Security Research*, 12 (1), pp. 61-77, doi:10.1080/19361610.2017.1228025
- Chtouris, S. and Zissi, A. (2019). Refugees, trauma and volunteers involvement in their positive and negative dialectics of identity. In Andreas Hamburger et al. (ed.), *Forced migration and social trauma. Interdisciplinary from Psychoanalysis, Psychology, Sociology, Politics*. NY: Routledge.
- Fromm, E., (1932). Die psychoanalytische Charakterologie und ihre Bedeutung für die Sozialpsychologie (pp. 253–277). *Zeitschrift für Sozialforschung*, Bd. 1.
- Lawson, T. (1997). *Economics and reality*. London: Routledge.
- Mead, G.H. (1913). The social self. *Journal of Philosophy, Psychology and Scientific Methods*, 10, pp. 374- 380.
- Sztompka, P. (2000). *The ambivalence of social change: Triumph or trauma?*. Papers/ Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung 00-001. URN: retrieved from: <http://nbnresolving.de/urn:nbn:de:0168-ss0ar-116347>